

Zdzisława Staszewska, Marek Cybulski

(Łódź)

FLEKSJA MODLITW WACŁAWA

Choć *Modlitwy Wacława* to jeden z ważniejszych zabytków średniowiecznej polszczyzny, nie dokonano do tej pory wyczerpującej analizy językowej tego tekstu. Niektóre elementy języka opisano w monografiach i artykułach poświęconych rozwojowi poszczególnych zjawisk fonetycznych, gramatycznych czy słownikowych, jednak monografia językowa zabytku nie powstała, nie było też przez dłuższy czas analizy choćby tylko dialektyzmów. Z tego między innymi powodu długo utrzymywał się pogląd o wielkopolskim pochodzeniu modlitewnika oraz o tym, że jego część I jest najstarsza (XIV-wieczna), natomiast z XV w. pochodzą części II i III. Dopiero analiza dialektyzmów podjęta ostatnio przez K. Rymuta¹ pozwoliła sądy te zweryfikować. Przejrzawszy czternaście cech dialektycznych występujących w tekście, autor ten doszedł do wniosku, że jest to zabytek środkowomazowiecki². O czasie powstania tekstu autor pisze ostrożnie, że zagadnienie to wymaga dalszych badań, formułuje jednak wniosek, że najstarsza jest część III³.

Analiza dokonana przez K. Rymuta dotyczy tych elementów języka, które w wyniku badań dialektologicznohistorycznych uznane zostały za wykazujące w średniowieczu zróżnicowanie geograficzne. Są to w większości dialektyzmy fonetyczne (fonologiczne, morfonologiczne) – stanowiące dziesięć na czternaście cech wziętych pod uwagę. Z właściwości fleksyjnych K. Rymut zbadał trzy: końcówki rzeczownikowe dat. pl. i loc. pl. oraz końcówki przymiotników, zaimków i liczebników w gen., dat. i loc. sg. fem.

Poprzednia analiza fleksji *Modlitw Wacława* powstała przeszło sto lat

¹ K. Rymut, *Uwagi o języku Modlitw Wacława*, „Prace Filologiczne” 1985, nr 32, s. 305–322.

² Tamże, s. 321.

³ Tamże, s. 322.

temu: jest to praca J. Hanusza⁴. Hanusz zebrał jednak tylko część materiału z MW, mianowicie z zawartych tam psalmów i tylko formy deklinacyjne. Niezależnie od tych ograniczeń *Materiały* Hanusza nie mogą dziś zadowalać choćby z tego względu, że nie dokonano ich podziału na trzy partie MW.

Jak z tego wynika, fleksja MW godna jest zbadania, z tego m. in. powodu, że jest mało znana. Dotyczy to szczególnie leżącej poza zakresem zainteresowań Hanusza i Rymuta fleksji werbalnej.

Dokładna, szczegółowa analiza językowa powinna służyć ugruntowaniu lub weryfikacji poglądów na pochodzenie terytorialne i czas powstania MW. Ma też ona stanowić podstawę do późniejszych porównań z innymi tekstami średniowiecznymi w celu wydobycia różnic językowych, m. in. o charakterze dialektycznym w zakresie fleksji. Z tego względu materiał ujęto statystycznie. Można się bowiem spodziewać, że zróżnicowania dialektyczne będą miały charakter ilościowy raczej niż jakościowy: nie tyle obecność lub nieobecność jakiegoś faktu, co różna jego frekwencja w różnych tekstach będzie zjawiskiem typowym. Dowodzi tego choćby książka W. R. Rzepki⁵, któremu tylko dzięki drobiazgowym obliczeniom udało się wykryć źródła, pierwotne zasięgi i drogi ekspansji niektórych form fleksyjnych.

Porównania będą możliwe po opracowaniu według tej samej metody języka innych tekstów średniowiecznych. Obecnie dysponujemy głównie dwiema pracami tego typu poświęconymi *Psalterzowi floriańskiemu*⁶.

Z braku miejsca nie możemy tu przedstawić całego materiału. Pokazujemy więc tylko wybrane przykłady oraz tabele obrazujące całość form w ujęciu ilościowym. Oczywiście klasyfikacja nasuwała niekiedy wątpliwości, czego tabele zobrazować nie mogą. Formy wątpliwe, niejasne, błędne, dwuznaczne itp. cytujemy w zasadzie w całości. Trudność wynikała między innymi z tego, że korzystaliśmy z ostatniego wydania Malinowskiego⁷, nie wolnego niestety od błędów. Nawet uwzględnienie poprawek Prochaski⁸ nie może zastąpić

⁴ J. Hanusz, *Materiały do historii form fleksyjnych w języku staropolskim (XIV–XVI w.)*. Wykaz porównawczy form przypadkowych w *Psalterzu floriańskim*, *pulawskim* oraz w *psalmach zawartych w Modlitwach Wacława*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Językowej Akademii Umiejętności” II, 1881, s. 3–453.

⁵ W. R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI–XVII wieku*, Poznań 1985.

⁶ M. Kamińska, *Psalterz floriański. Monografia językowa, część I. Ortografia, fonetyka, fleksja union*, Wrocław 1981; M. Cybulski, *Język piętnastowiecznej części Psalterza floriańskiego. Ortografia, fonetyka, fleksja*, Łódź 1988.

⁷ *Modlitwy Wacława. Zabytek języka polskiego z w. XV z kodeksu VI. N. 2 Biblioteki Uniwersyteckiej w Budapeszcie...*, wyd. L. Malinowski, Kraków 1887. Tekst ten oznaczamy dalej skrótem MW. Dzieli się on na trzy części: cz. I s. 1a–44a (w tym 109a–116b), cz. II 44b–106a, cz. III 106b–156b z wyłączeniem 109a–116b.

⁸ A Prochaska, *Modlitewnik czy godzinki staropolskie? (Wacława)*, „Pamiętnik Literacki” XIII, 1914, s. 51–52.

przejrzenia rękopisu, niestety trudno dostępnego. Skolacjonowanie wydania z oryginałem oczywiście nastąpi, po czym dokonamy ewentualnych poprawek dotyczących form opisywanych w niniejszej pracy.

Analizę ułatwiało porównanie z tekstami łacińskimi, proste zwłaszcza w wypadku fragmentów psalterzowych, bo mogliśmy korzystać z krytycznego wydania Wulgaty⁹, bardziej skomplikowane w wypadku reszty tekstu, która zawiera albo utwory pozabiblijne albo co najwyżej parafrazy fragmentów Biblii, a więc teksty podlegające licznym indywidualnym zmianom, nie chronione stosownymi decyzjami instytucji kościelnych.

1. WYBRANE ZAGADNIENIA Z ZAKRESU FLEKSJI RZECZOWNIKÓW

1.1. Końcówki acc. sg. m. Końcówkę pierwotną przybierają w tym przypadku rzeczowniki męskie nieżywotne por. np. *wgrob* 104a, *wkprg* 81b, *przibitek* 32a, *naszwyath* 96b, u żywotnych zaś acc.=gen. Z końcówką *-a* funkcjonuje w MW osiem form siedmiu rzeczowników dekl. *-o-*: *apostola* 50b, *opiekuna* 50b, *pana* 53a, 56b oraz jeden rzeczownik dekl. *-jo-*: *zbawiczela* 50b. Wszystkie przykłady pochodzą z II części zabytku, przy czym pięć zawartych jest w jednym zdaniu: [...] *Iozeffa opiekuna zbawiczela naszego A Iana Apostola y Ewangelistø proszimi* 50b. Zawiera ono również jedną z czterech występujących w tekście form acc. sg (dekl. *-a-*) z końcówką *-ǫ*: *ewangelistø*. Pozostałe dotyczą rzeczownika *sluga*. Tak więc stan w omawianym zabytku zdaje się potwierdzać tezę zawartą w pracy M. Kucały¹⁰, zgodnie z którą już w najstarszych tekstach polskich rzeczowniki żywotne dekl. *-o-*, *-jo-*, *-u-*, *-i-* oraz spółgłoskowej mają tę samą formę w acc. i gen. podczas gdy u nieżywotnych biernik jest równy mianownikowi. Reguła ta stosowana jest w MW bez wyjątków. Fakt, iż omówione tu formy acc. sg rzeczowników żywotnych równe gen. pochodzą z II części MW przemawia za zawartą we wcześniejszym opracowaniu K. Rymuta¹¹ tezą, że ta właśnie część jest chronologicznie najmłodsza.

1.2. Końcówki loc. sg. m. W tym przypadku rzeczowniki dekl. *-o-* przybierają końcówkę *-e*, odziedziczoną z psl. **-ǣ*. Najwięcej tego typu form (17) zawiera III część zabytku, por. w *bodze* 118b, 139a, w *panye* 107b, w *zwyøce* 142a. Pierwsza z tych form (w *bodze*) wystąpiła również trzykrotnie w części II (51a, 53a, 85a). Jednak obok form z końcówką pierwotną pojawia się w omawianym przypadku wtórne *-u* przeniesione z deklinacji *-ǫ*-, reprezen-

⁹ *Biblia sacra. Iuxta vulgatae versionem*, Stuttgart 1975.

¹⁰ M. Kucała, *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*, Wrocław 1978, s. 17.

¹¹ Tamże, s. 322.

owane najliczniej wśród rzeczowników II części MW, por. *wposzrodku* 82b, w *szmuthku* 68a (razem 12 form).

Obok rzeczowników dekl. -o- końcówkę -u mają również rzeczowniki dekl. -jo-, wśród których jest ona wyłączna por. *ve krzv* 57b, w *szalfarzu* 142b. Końcówka ta jest najliczniej reprezentowana (11 przykładów) w II części zabytku.

1.3. Końcówki nom. pl. m. Rzeczowniki dekl. -o- rzadko już przybierają pierwotną końcówkę -i, która jest wypierana przez właściwą dawnym tematom na -ū-. W części I MW końcówki -i:-owie występują w stosunku 8:1, ale już w części II liczba form z końcówką -owie ulega widocznemu zwiększeniu: pięć przykładów w trzech leksemach, por.: *apostolowie* 51b, 53b, 94a, *panowie* 52a, *syestrankowie* 92b.

Jak widać, końcówka ta jest już w zasadzie wykładnikiem kształtującego się w średniowiecznej polszczyźnie rodzaju męskożywotnego¹².

1.4 Końcówki gen. sg. f. Ich repartycja wygląda następująco: rzeczowniki twar-dotematowe należące pierwotnie do dekl. -a- mają w tym przypadku końcówkę -y (w 100%), por. *czistoti* 50a, *obiati* 9b, 42b, *szkazy* 57b, *sluszby* 91b itp. (w sumie 141 przykładów). W dekl. -ja- obok odziedziczonej końcówki -e, por. *bogarodnice* 18a, z *dusze* 112b, 126b, 140a, *zemye* 108a, 122b, 124b, 130a, 137a (razem 25 przykładów) występują dwie końcówki wtórne: -y (przeniesiona z dekl. -a-), por. *dusszi* 76b, 89b, 90b, 101b, *troyczi* 94b (razem 13 przykładów) oraz -ej (z deklinacji przymiotnikowej), por. *paniey* 50a, 51b, 91b, *woley* 102a, *wonyey* 122a (39 przykładów). Formy na -ej reprezentowane są najliczniej w części II (31 przykładów), zaś najuboższa jest w nie III część zabytku. Zawarty w niej rozkład końcówek rzeczowników dekl. -ja- przedstawia się tu bardziej archaicznie niż w części I, por. z końcówką -e (10 form), -y (5), -ej (3) i zdaje się wskazywać, że ostatnia część MW została być może napisana najwcześniej.

Przykłady użycia omówionej wyżej końcówki -ej ograniczają się w MW prawie wyłącznie do gen. sg., pojawia się ona jeszcze tylko jeden raz w dat. sg. w rzeczowniku *panyey* 47b. Zdaniem A. Kowalskiej¹³ formy z tą końcówką do XV w. nie wykazywały dialektycznego zróżnicowania, przewagę w niektórych dialektach uzyskały dopiero później, w związku z tym ich obecność w MW nie może być wykorzystana do dialektycznego zróżnicowania zabytku. Podobnie nie służy temu występowanie końcówki -y w gen. sg. Tak znaczna ilość form typu z *duszy* jest tu bowiem zupełnie nie oczekiwana zarówno z punktu widzenia lokalizacji chronologicznej jak i geograficznej zabytku. Zdaniem

¹² Tamże, s. 171.

¹³ A. Kowalska, *Końcówka -ej w odmianie rzeczowników rodzaju żeńskiego w języku polskim*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego” 1973, t. 2, s. 60.

J. Łosia „jeszcze w XVI w. formy na *-i* są rzadkie w piśmie¹⁴; a i w XVII w. w tekstach sandomierskich przeważa w tym przypadku jeszcze końcówka *-e*¹⁵.

Analiza fleksji rzeczowników występujących w *Modlitwach Wacława* wykazuje, że w stosunku do stanu pierwotnego zaszły duże przekształcenia. Dawny podział na deklinacje według przyrostka tematycznego zastąpiony został nowym, opartym na innych kryteriach. Uzależnienie repartycji końcówek od czynników semantycznych widzimy np. w acc. sg. m., a także w nom. pl. m. W tym ostatnim przypadku końcówki: *-owie*, *-i* były typowe dla rodzaju żywotnego, zaś *-y* dla nieżywotnego. Ich rozmieszczenie świadczy o najważniejszym w odmianie męskiej procesie, jakim była ekspansja wyrazistych końcówek dekl. *-ŭ*.

Fleksja rzeczowników występujących w MW nie jest jeszcze stabilna. W większości przypadków funkcjonują końcówki równoległe. Występują one nie tylko w obrębie jednego przypadku, por. np. *-e* || *-u* w loc. sg. m. ale także czasem w obrębie tego samego rzeczownika por. np. *-e* || *-y* w gen. sg. f.: *dziewice* (8 razy) || *dziewici* (3 razy).

2. WYBRANE ZAGADNIENIA Z ZAKRESU FLEKSJI PRZYMIOTNIKÓW, ZAIMKÓW LICZEBNIKÓW I IMIESŁÓWÓW

2.1 Rodzaj gramatyczny w acc. sg. m. i nom. pl. m. Formy obu tych przypadków wykazują zróżnicowanie rodzajowe tego samego typu, mianowicie inne są końcówki dla rodzaju osobowego, inne zaś dla rzeczowego. Formy acc. sg. rodzaju męskoosobowego równe są formom gen. sg. m., przybierając końcówkę *-ego*, np. *Jesusa błogosławionego* [...] *vkazi* 42b, *Szpomozy koszedgo grzesznego człowyeka* 85b, *wydzycz yeszusza milego* 102a, *mayą szobą Jana szwyathego thwego* 93b, *chwał boga twego* 133a, *Błogosław anyola mego* 134b, *przes świętego mychala* 135a, *przes pyszarza Wacława ubogego* 146b itd. Natomiast biernik rodzaju męskiego rzeczowego ma końcówkę równą mianownikowej, to jest *-y*, np. *raczi dacz* [...] *wierny pokoy serdeczny* 33a, *przes wszitek dzien* 116b, *milowałem zakon twoy* 35b, *raczcie napelnycz nyedostatek moy* 52a, *w ogen wieczny* 114a, *kwyathek roskoszny sz szyebye wypuszczyla* 74a, *na rodzaj człowyeczy* 84b, *w on dzen* 125b i in.

Z kolei nom. pl. rodzaju męskiego osobowego przybiera końcówkę *-i*, np. *duchowię swięczy* 111b, *anyolowie twogi dobrzy* 16b, *czudzi 'alieni' powstałi naprzeczyw mnye* 2b, *trzey wiekuisci* 109b, *dziewiczy manzowie* 49a, *blisczy*

¹⁴ J. Łoś, *Gramatyka polska*, cz. III. *Odmieniania (fleksja) historyczna*, Lwów 1927, s. 101.

¹⁵ Por. M. Cybulski, *Język ksiąg radzieckich i ławniczych Sandomierza z lat 1543–1767*, „Studia Językoznawcze” 1980, Streszczenia prac doktorskich V, s. 27.

przirodeny 55b, *ieszteszczie bogaczi* 52a, *wielczy przyiaciele bozi* 53b, *nachwalebneysi apostołowie* 53b, *mączenyczy wszytci* 94a, *czy błdzą syercem* 117a, *nawisszi posłowye y wszytcy swia/czy boszy* 145b i in. Końcówką rodzaju męskiego rzeczowego jest *-e*, np. *domnimałem se ize sądi twoie wieszole* 24a, *sprawiedlywe są wczinki* 43b, *czaszi [...]* *abi bili spokojne* 44a, *sprawiedliwoszcz są/di twoie* 29a, *sandi twoie wspomogą mnie* 116a, i in. Zdarza się końcówka *-y*: w *rancze iego są wszytki krage* 108a. Niestety nie da się nic więcej o tym zagadnieniu powiedzieć, bo MW nie zawierają wcale form rodzaju męskiego zwierzęcego. Nie możemy więc na podstawie tego tekstu nic powiedzieć o kategorii żywotności / nieżywotności w odmianie przymiotnikowo-zaimkowej.

2.2 Formy nom. i acc pl. n. Zarysowują się różnice między częściami tekstu. Część trzecia charakteryzuje się utrzymaniem starej końcówki *-a* (7 przykładów): *dana są iemu kazidla* [!] *rozmagita* 122a, *vsta moia bandą przepowiadacz chwał* 106b, *widzeli dzala moia* 117a, *oswieczicz [...]* *czyala nasza* 121a, *sliszał ies wszytka słowa* 136b, *sliszełi wszytka słowa* 137a. Końcówka *-e* wystąpiła w tej części tylko raz przy rzeczowniku *oczy*, co może mieć jakiś związek z zaburzeniami na tle zaniku liczby podwójnej: *widzeli oczy moje* 144a.

W częściach I i II stosowana jest już przeważnie (w 71%) końcówka *-e*: *swiadcztwa twoie* 7a, *Niechay bandę vsze* [!] *twoie naklonione* 18b, *Niechay przygydę mnie szmilowanya twoie* 29b, *Ustali oczy moje* 33b, *swiadcztwa twoie* 36a, *Oczy moje vstali* 39a, *oczy me nyechay bądą pylne* 91b, *wazne są [...]* *miłosciwe gich wspomoganye* 53a itd. Końcówka *-a* jest tu już odpowiednio rzadsza: *przikazania twoia prawda* 34a, *Niechay se napelna vsta moia* 116b, *abi sercza y cziala nasza przikazanyu twemu bila poddana* 44a, *w słowa twoia* 29a, *Swiadcztwa twoia rozumiałem* 35a itd.

Wyjątkowo trafia się końcówka *-y*: *Wszytki przikazania twoia prawda* 24a.

2.3 Końcówki instr. i loc. sg. m. i n. oraz dat. i instr. pl. Również w zakresie tych kategorii występują wyraźne różnice między partiami tekstu, z tym jednak, że część druga przeciwstawia się częściom I i III. Części okalające charakteryzują się utrzymaniem starszych stosunków z przewagą pierwotnych końcówek *-im*, *-ym* w instr. sg. i dat. pl., *-em* w loc. sg., *-imi*, *-ymi* w instr. pl., np. *obliczim bozim* 13b, *swiantim duchem* 33a, *krzesczianskim zakonem* 110b, *z sluga/ twogim* 39b; *boskym przeyrzenym* 127a, *obliczym bozym* 127b, *Przed obliczym angelszkym* 131a, *czistym syerczem* 138a, *Anyolem stroszem mým* ib., *myłosyerdzym twim* 145a; *W czalem serczu moiem* 5a, *we wszelkem czasie* 6b, *wszytkem czalem serczu moiem* 26b, *we sbawieniu twogem* 33b; w *psalmowym pyenyu* 107b, w *ziwoczcie moiem* 125a, w *tem boyu* 127a, w *strzaslywem są/dze* ib., *we wszem szerczu moiem* 136b, *wranyenyu swem* 139b; *wszytkym zloszczam* 10b, *vstam mogim* 17a, *wargam mogim* ib., *slugam twogi* 27b, *szprawiedliwoszcziam twogim* 28b; *daye karmyę lacznym* 126a, *wszytkym gym ymyenya zdzewa* 129b, *synom twoim* 133a, *Anyolom swym* 138b, *oczczom naszym* 139b; *bozimi*

14b, grzesznimi 1b., wszystkimi 18a, szniami 21a, miłoszciwimi 21b, szwoginimi 114a; slotkymy 125a, gymisz 128a, twiny 144b, gymysz 146a.

Dla części II charakterystyczna jest innowacja polegająca na zastępowaniu *i*, *y* przez *e* w końcówkach instr. sg., dat. i instr. pl., co, jak stwierdza M. Kucała, jest procesem o genezie fonetycznej¹⁶. Przykłady: *obranyczą* [!] *naszem* 76a, *szwoyem pldem* 82a, *krzyzem welykyem* 83a, *strozem moyem* 90a, *rodzajem swem* 93a, *szercze* *zupelnem* 95a, *Gloszem mem* 100a, *przed them* 103a, *yesuszem mylem* 103b; *Then pokoy pan bog wkazuye szwoiem szwiqthem y wszythkyem pokuthuyqczem* 69b, *grzechom naszem* 84a, *duszam naszem* 86b, *nogam mem* 89b, *przeciwyko mem nyeprzyaczyelom wszytkyem, oyczom szwyathem* 103a; *memy* 68a, *szwemy* 80b, *szwemi* 93a, *sznyemy* 94a i in.

Stosunki ilościowe między typami końcówek pokazuje tab. 1.

Tabela 1

Stosunki ilościowe między typami końcówek

Część	Instr. sg.		Loc. sg.		Dat. pl.		Instr. pl.	
	-im	-em	-im	-em	-im	-em	-imi	-emi
I	11	2	6	20	17	—	11	—
II	9	12	2	20	8	18	4	4
III	27	2	6	9	12	—	13	—

3. WYBRANE ZAGADNIENIA Z ZAKRESU FLEKSJI WERBALNEJ

3.1. Formy praesentis czasowników koniugacji -je || jo-. Zwróćmy tu uwagę na te zwłaszcza czasowniki, które należąc niegdyś do koniugacji -je || jo-, tworzą dziś w polszczyźnie typ na -am, -asz. Bierzymy przy tym pod uwagę czasowniki niedokonane i dokonane. *Modlitwy Wacława* zawierają już formy takie, jak we współczesnym nam języku polskim, to znaczy z kontrakcją pierwotnej grupy -aje- (w 2 i 3 osobie sg. oraz w 1 i 2 osobie pl.) i ponadto z końcówką -m w 1 osobie sg. Zakończenia form tego typu wyglądają więc tak:

sg. 1. -am	pl. 1. -amy
2. -asz	2. -acie
3. -a	3. -ajq

¹⁶ M. Kucała, *Geneza mieszania się końcówek -ym i -em w narzędniku i miejscowniku liczby pojedynczej zaimków i przymiotników*, [w:] *Opuscula Polono-slavica*, Wrocław 1979, s. 197.

Przykłady: 1. sg. *zqdam* 48a, *wolam* 67b, *pokladam* 68a, *vbogaczam* 70b, *poleczam* 99a; *zapamyatam* 5b, *vznam* 6a, 2. sg. *myeskasz* 91a, *opuszczasz* 102b, *nawiedzasz* 134b; *vznasz* 69a, 3. sg. *napelnia* 11a, *syę poczyną* 1a, *wspomaga* 3a, *oprawia* 4b, *vzdrowia* 10b, *se poczina* 22a, *trwa* 34b, *poklada* 75a, *wypuszcza* 64b, *zdzewa* 129b, *zyawia* 134a, w tym m. in. *roszipa* 'spargit' 133b, forma typowa dla najstarszych psalterzy¹⁷; *obyecza* 69a, 1. pl. *wolami* 42a, *wzdichami* ib., *zqdamy* 79a, 3. pl. *szukayą* 3b, *se sklanaia* 6b, *pozywaya* 81a, *wzgladayą* 80b i in. Jest to więc stan nowszy niż np. w Psalterzu floriańskim, gdzie wprawdzie zakres kontrakcji był taki sam, ale w 1 osobie sg. występowały jeszcze formy typu *powiedaje*¹⁸.

Warto jeszcze wymienić czasowniki niedokonane na -wa-ć, należące jeszcze wówczas do tegoż typu na -am: *oczekawam* 114b, *obyeczawa* 69b, *otrzymawa* 81b, *pobudzawa* 65a, *zachowawa* 69b, *wiznawamy* 123b, *otrzymavayą* 81b, *wyznawayą* 70b.

Brak ściągnięcia w 3. osobie sg. zachował się w formach *dage* 'dat' 133b, *wstage* 118a, *znage* 'cognoscit' 157a. Forma *znaje* wystąpiła też m. in. w piętnastowiecznej części Psalterza floriańskiego¹⁹.

Pozostałe czasowniki koniugacji -je || jo- nie nasuwają specjalnych uwag: mają formy zwykle w polszczyźnie, np. denominativa *myluyą* (1. sg.) 70a, *kroluyes* 21b, *koronuge* 10b, *syę* [...] *raduyą* 94a, deverbativa *vkazuye* 69b, *zyszkuya* 'zyskują' 81a, czasowniki pierwotne *chcesz* 99a, *zwyqzesz* 100b, *chce* 8a itd.

3.2. Formy praesentis czasownika być. Czasownik *być* wykazuje oboczność form starszych typu *jeśm* do młodszych typu *jestem* i skróconych typu -m, -em.

Z form starszych najlepiej trzyma się 2. os. *jeś*, użyta we wszystkich trzech częściach: *Dobri ies ti* 28a, *przigemcza moy ies ti* 38a, *O stworzicielu* [...] *ktory iesz yaszność* 65b, *Thy yesz Anna chwalebna* 92b, *thy yesz mocz* 98b, *przigemcza moy ies* 118b, *nawieky ti ies* 124b, ponadto jako składnik formy czasu przeszłego złożonego, o czym zob. poniżej. Formy *jesteś* nie użyto ani razu.

Natomiast w 1 osobie sg. występuje już oboczność, ale tylko w części I: *Vczəsnyĭk ia iesm* 27b, *iestem* 6a; 39b; 35a. Część III ma pod tym względem język najstarszy, bo używa się w niej tylko formy archaicznej *iesm* 125a, także jako składnika czasu przeszłego złożonego (przykłady poniżej).

W liczbie mnogiej występują już tylko wtórne formy długie, dotyczy to jednak tylko części I i II: *przipądzenny ieteszmi* [!] 110b, *pogotowu ieszteszcie* 45a. W części III brak przykładów.

¹⁷ W. Śmiech, *Rozwój form czasu teraźniejszego czasownika w języku polskim*, Łódź 1967, s. 61–62.

¹⁸ Cybulski, *Język piętnastowiecznej części...*, s. 347, 361.

¹⁹ Tamże, s. 352.

Formy skrócone używane są głównie jako składniki czasu przeszłego i trybu przypuszczającego (zob. poniżej). Wyjątki są tylko trzy: *Gotowem* 'paratus sum' 27a, *boz ty obrona ma* 99a, *Bosz thy pan moy* 99b. Brak postaci *-(e)śm* dowodzi późności cz. I i II i wskazuje na drugą połowę XV w.²⁰

Podsumowując – obserwujemy typowe dla drugiej połowy piętnastego stulecia współwystępowanie form pierwotnych i wtórnych²¹:

sg. 1. <i>jeśm/jestem</i>	pl. 1. <i>jestesmy</i>
2. <i>jeś</i>	2. <i>jesteście</i>
3. <i>jest/jes (?)</i>	3. <i>są</i>

Nie ma w tekście formy 3. osoby sg. *jeść*, właściwej w owym okresie polszczyźnie północnej, m. in. dialektowi północnomalopolskiemu²².

3.3 Inne archaiczne i osobliwe formy czasu teraźniejszego. Spośród czasowników dawnej koniugacji *-e- || -o-* kilka ma formy stare, w owym okresie zresztą zwykle i jedyne²³: *zywiesz* 21b; 47a; 135a, *ziwie* 14b; 51a; 53a; 54b; *wzowa* 'invocavero' 136b i in. Między formami koniugacji *-ne- || -no-* jest m. in. 3. os. sg. *dąnie*: *danye duch iego* 'flabit spiritus eius' 133b – forma czasownika dokonanego utworzonego formantem *-nā-* od słowa *dąć*. Z kolei między czasownikami koniugacji *-i-* zasługuje na uwagę jeden, a to ze względu na zakończenie *-emy* w 1. os. pl.: *czyniemy* 41b. Zakończenie to, będące zapewne rezultatem wpływu czasowników koniugacji *-ę, -esz*, to właściwość spotykana od XIV w.²⁴

3.4. Końcówka 1 osoby liczby mnogiej. Wszystkie formy 1 os. pl. mają w MW końcówkę *-my*, np. *prosimi* 12a; 12b; 32a; 41a, *Błogosławimi* 41b, *sie* [...] *wesely mi* 52b, *czynymy* 63b, *chwalimy* 123b, *naydciemy* 45b, *weszmyemy* 98a. Nie ma ani jednego przykładu pierwotnej końcówki *-m*, występującej w XV w. m. in. częściej w Małopolsce północnej niż w środkowej²⁵, częściej jeszcze chociażby w drugiej i trzeciej części Psalterza floriańskiego²⁶. Jest to fakt istotny, bo możemy dzięki niemu wykluczyć północnopolskie (w tym i północnomalopolskie) pochodzenie zabytku.

3.5. Oboczność *i* : *Ø* w formach trybu rozkazującego. Zajmiemy się tu przede wszystkim formami 2 i 3 osoby liczby pojedynczej, tylko w nich bowiem

²⁰ A. Kowalska, *Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na -l w języku polskim*, Katowice 1976, s. 24.

²¹ Śmiech, *op. cit.*, s. 148–153.

²² J. Petr, *Staropolskie formy 3. os. l. p. słowa posilkowego jeść, jest, je, jesta*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” II, 1957, s. 229.

²³ Śmiech, *op. cit.*, s. 32; M. Malcówna, *Archaizmy I koniugacji 1 kl. w języku polskim*, „Język Polski” XXXVI, 1956, s. 332.

²⁴ Śmiech, *op. cit.*, s. 162.

²⁵ M. Wojtyła, *Oboczność końcówek 1. os. l. mn. czasu teraźniejszego czasownika -m/-my w historii języka polskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1971, Prace Językoznawcze 35, s. 128.

²⁶ Cybulski, *op. cit.*, s. 356.

oboczność *i* : $\emptyset$ wykazuje jeszcze żywotność. W liczbie mnogiej przykłady form dłuższych są już zupełnie wyjątkowe (zaledwie trzy na 68 skróconych). Nie wprowadzamy rozróżnienia 2 i 3 osoby sg., ponieważ nie różnią się już one formalnie. Zaszła natomiast konieczność podzielenia materiału według koniugacji i z uwzględnieniem różnic między trzema częściami tekstu.

W formach koniugacji *-e-||-o-* samogłoska *-i* zachowuje się na ogół w sylabie, która była niegdyś akcentowana, przy czym współdziałać mógł jeszcze inny czynnik, a mianowicie obecność przed *-i* grupy spółgłoskowej. Część III prezentuje stan najbardziej archaiczny, bo wszystkie słowa tej koniugacji mają w niej *-i*: *bandzy* 129a, *odeymy* 140a, 138a; 126b, *podeprzi* 135a, *podpomozi* 143a, *pomozi* 131a, *przidzi* 131a; 134a, *przymy* 138a, *przygymy* 126b, *strzezi* 126b. Jak widać, zachowało się tu nawet *-i* niegdyś nie akcentowane (*bądzi*). W częściach II i III występuje oboczność: *-i* tam, gdzie niegdyś padał prawdopodobnie akcent: *Odeymi* 23b, *podpomozi* 38b, *Powiedzi* 23a, *Przygymy* 38a, 39a, *wspomozi* 115b; 34a, *Wirwi* 40b, *przydzy* 65a, *przymy* 67b; 101b, *Szpomozy* 85a itd., natomiast $\emptyset$ tam, gdzie akcentu najpewniej nie było: *bandz* 16a, 41b; 42a, *bącz* 31a, *bądz* 114b; 76b, *Szszadz* 'siądz' 87a i in. Zdarza się tu jednak z rzadka forma, w której zanikło *-i* niegdyś akcentowane: *wspomoz* 13a; 17a, *Wywyedz* 98b.

Inaczej przedstawia się oboczność *i* : $\emptyset$ w słowach koniugacji *-ne-||-no-*, *-je-||-jo-*, *-i-*. Po pierwsze nie widać tu już wyraźnej zależności od miejsca dawnego akcentu, po drugie część III ma stan stosunkowo najnowszy.

Czasownik *stanąć* i pochodne mają w części III wyłącznie postać: *przystan* 128b, 141b; 124a, *wstan* 119a, natomiast w częściach I i II obok nowej trafia się też forma starsza: *Powstany* 115b, *powsthaný* 100b, *przyszthany* 72b; 64b; 79a || *przystan* 1a; 22a, 32b.

Podobnie jest z czasownikami koniugacji *-je-||-jo-*. I tu część III ma tylko formy nowsze: *dufay* 125a, *offyeruy* 138a, *pospyesay sie* 124a, *Przykaz* 121a; 122a, *wisluchay* 127a, *szmiluy sie* 120b i in., podczas gdy w częściach I i II znajdują się też formy na *-i*: *krigy* 6a, *Odkrigy* 6a, *Przikazi* 17b, *vkazi* 41a; 42b, *zesly* 73a, *Zlamy* 65a, obok form skróconych: *nyechezey* 8a, *nyeoddalay* 24b, *odpandzay* 5a, *opuszczay* 4b, *Pamiatay* 25b, *pospieszay* 15a, *wisluchay* 11b, *Zepchay* 39a, *Raduy sie* 53a, *szmylvy sye* 92a, *Uchoway* 76a i in. Na uwagę zasługuje zwłaszcza zachowanie *-i* w (–) *kryji*, mimo że owo *-i* było tu nie akcentowane i można było oczekiwać przede wszystkim w tych słowach jego zaniku.

Najobficiej reprezentowana jest w MW koniugacja *-i*. Zwrócimy tu uwagę najpierw na formy nieoczekiwane, to jest takie, w których zachowało się *-i* nie akcentowane oraz takie, w których przeciwnie, zanikło *-i*, na które niegdyś akcent padał. Pierwsza z tych kategorii występuje w częściach I i II, część III natomiast nie zawiera żadnego chyba przykładu tego typu: *Blogoslawi* 32b, *Postawi* 23b; *szprawy* 98b, *szpomny* 65b (tu istotna była pozycja po grupie

spółgłoskowej)), *Uybawy* 101a; 98a; 74b. Druga kategoria widoczna jest we wszystkich trzech częściach i znacznie liczniej reprezentowana, czemu trudno się dziwić, jest to bowiem kategoria wówczas ekspansywna. Tak więc zanik *-i* niegdyś akcentowanego widzimy w formach: *poloz* 23a, *Naklon* 23b, *Odwroc* ib., *ozyw* 7a; 23b; 24a; 34b, *Uczin* 39b; *Nawroc* 68b; 97b, *odwroc* 68b; 97b, *oszwyecz* 101a, *prosz* 94b, *roszprosz* 67b, *Szklon* 98a, *vczyn* 96b, *Ukasz* 69a, *vprosz* 88b; 101b, *Wesz* 66b; *chwal* 133a i in. W sumie *Modlitwy Wacława* ukazują stan nieco nowszy niż najstarsze psalterze, bo więcej jest tu odstępstw od związku z miejscem dawnego akcentu. Podobieństwo MW do psalterzy leży w tym, że i tu i w psalterzach odstępstwa takie się zdarzają²⁷.

3.6. *Formy czasu przeszłego złożonego*. Najarchaicniejszy stan form praeteriti ukazuje część III. Tylko tu utrzymuje się pełna forma słowa posiłkowego *jeśm*: *iesm spal* 118b, *bil iesm* 117a, *rzekl iesm* ib., *wolal iesm* 118b, *naspal iesm* sie ib., skróconych form auxilium nie ma tu wcale. W 2 osobie l. poj. formy pełne przeważają nad zredukowanymi: *ies pobil* 119a, *yesh vwielbil* 121a, *ies* [...] *dal* 131b, *yenzies my dal* 140b, *sztarl ies* 119a, *vzczil ies* 128a, *sliszał ies* 136b, *uwylbil ies* 136b || *czoszes vczinil* 144a, *vcziziless* 132a; 135b; 141b, 146a. Fakty te każą umieścić część III wśród tekstów z pierwszej połowy XV w.²⁸

Części I i II prezentują stan typowy dla drugiej połowy wieku: przeważają w nich formy zredukowane typu *nauczilem se* 4b, *ktorem milował* 25a, *Kthobyem podnyoszl* 91a, *podnyoslem* 80a. Styl części II jest najswobodniejszy, czego znamię jest prepozycja skróconej formy auxilium, np. *y zaszyem przesz pobudzenye twe powstał* 100a, *yaczyem mathką iego porodzyła* 96b, *kthoresz przed them oyczom szwyathem przepowyedala* 103a, *gdy zesz z yeszuszem mylem chwały nyebyeszkyey dostapyla* 103b, *gdizes gim takie przelozenye dal* 49a i in. Jest to właściwość np. tekstów prawniczych w opozycji do religijnych²⁹. Język części II charakteryzuje też zupełny zanik słowa posiłkowego w 3 osobie obu liczb: *Wszpomyonł pan bog* 84b, *Rzekl pan bog oczczyecz* 87a, *Przyszyangł pan* 87b, *wszythko sye popelnylo* 60b, *Thacz anna szwyą* [!] *szklonnoszcz myala* 80a, *Wolaly oyczowye* 59a, *Pokuszy grzechow moych powsthalaly* 67b itd. W częściach okalających trafiają się jeszcze złożone formy 3 osoby, co prawda bardzo rzadko, bo tylko 7 razy, co stanowi 3% całości: *vczieszila iest* 25b, *oblekl sie iest* 124b, *mouil iest* 139b, *opletly sę* 27a, *przesładowali sę* 34a, *szą sie rosplodzili* 118a, *Podzwigly są* 124b. Owe archaiczne formy złożone występują wyłącznie w psalmach.

²⁷ J. Rozwadowski, *Historyczna fonetyka czyli glosownia języka polskiego*, [w:] tenże, *Wybór pism*, t. 1, Warszawa 1959, s. 86–88; J. Łoś, *op. cit.*, s. 13–17; Kamińska, *op. cit.*, s. 52–53; Cybulski, *op. cit.*, s. 363 i n.

²⁸ Kowalska, *Ewolucja...*, s. 31.

²⁹ Tamże, s. 30, 32, 36.

Tendencja do skrócenia lub elipsy słowa posiłkowego jest znacznie silniejsza w liczbie mnogiej niż w pojedynczej, co jest dla średniowiecznej polszczyzny typowe³⁰.

3.7 Formy czasu przyszłego złożonego. Zaslugują tu na uwagę dwa zjawiska.

a) Charakterystyczny dla MW szyk bezokolicznik + słowo posiłkowe (zdecydowanie tu przeważający) był według W. Śmiecha właściwy tekstom z Małopolski i Wielkopolski³¹. Cecha ta mogłaby zatem ograniczać lokalizację MW do tych dwóch właśnie dzielnic, wykluczając Mazowsze i Śląsk. Odmieniana była interpretacja A. Kowalskiej, która twierdziła, że postpozycja słowa posiłkowego to nie cecha dialektyczna, lecz właściwość stylu podniosłego³². Spostrzeżenie Kowalskiej znajdowałoby potwierdzenie w materiale z części I, gdzie szyk postpozytywny *auxilium* występuje we fragmentach wywodzących się z Psalterza: *obiatowacz bąda* 3a, *szpowiadacz sie bandą* ib., *Dziakowacz bandą* 4b, *strzedz bandą* ib., *doswiadczacz bandą* 5b., *roszmisłacz bandą* ib., *obiracz se banda* 7b itd., podczas gdy szyk odwrotny wystąpił zwłaszcza w partiach pozapsalterzowych: *banda mowil* 9b, *banda se weselicz* 11b; 14a; 41a, *bandą se bacz* 19b. Jednak w części III jest akurat odwrotnie: w psalmach stosowany jest szyk *auxilium* + *infinitivum*: *bande chwalicz* 125a, *banda pyacz* 125a, *Bandzye krolyowacz* 126a, *bandze jmyecz* 130b, *Bandoly chodnicz* 137a. Tak więc materiał z MW nie może służyć ani do jednoznacznego potwierdzenia, ani do jednoznacznego odrzucenia tezy A. Kowalskiej.

b) Rzadkość form z imiesłowem na -l (tylko jeden przykład: *banda mowil* 9b) wyklucza raczej Wielkopolskę jako teren, z którego mogłyby się wywodzić *Modlitwy Wacława*³³.

Analiza form czasu przyszłego dostarcza zatem dwóch następnych informacji co do pochodzenia tekstu. Pierwsza właściwość wskazuje na Małopolskę i Wielkopolskę, druga Wielkopolskę raczej wyklucza, co w sumie podbudowuje twierdzenie K. Rymuta o małopolskiej proveniencji modlitewnika.

3.8. Formy trybu przypuszczającego. Również ze względu na postać form trybu przypuszczającego najstarszy język ma część III, bo tylko ona zawiera formę *bychmy*: *Bichmy pyaly* 137a, podczas gdy w pozostałej części tekstu występują już tylko przykłady formy *bysmy*: *luboualibiszy* 12a, *sklonilibiszy* 12a, *wbyeqlibiszy* 13a, *abiszy* [...] *zasluzili* 14b, *abiszy dostoyny bili* 48a, *byszy szye dostaly* 75b, *poznalibiszy* 53a itd.

³⁰ Tamże, s. 30.

³¹ J. Górecka, W. Śmiech, *Czas przyszły złożony w języku polskim*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” XVIII, 1972, s. 11–30.

³² Kowalska, *Ewolucja...*, s. 126–128.

³³ Z. Stieber, *Czas przyszły niedokonany w zabytkach polskich XIV i XV wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” II, 1955, s. 234.

W części I wystąpiło podwojenie elementu *by*, zresztą tylko dwa razy: *abi vszmyerzylbi* 1b, *abi iednego boga* [...] *czczilibismi* 8b, a ponadto stosunkowo duża liczba przykładów postpozycji tego elementu, zwłaszcza w liczbie mnogiej (niektóre przykłady zob. wyżej).

O formie *bysmy* tak pisze A. Kowalska: „Wydaje się, że preterytalna z pochodzenia końcówka *-smy* najszybciej rozpowszechniła się w Wielkopolsce. W XV w. stale stosuje ją autor wielkopolskich *Modlitw Wacława*, z których pochodzi ponad 90% wszystkich piętnastowiecznych przykładów”³⁴. Wniosek ten należy odrzucić jako oparty wyłącznie na przeświadczeniu, że Wacław Ubogi był Wielkopolaninem. Wobec dowodów na małopolskość języka MW zebranych przez K. Rymuta i w niniejszej pracy obecność w MW 90% wszystkich przykładów formy *bysmy* można by interpretować zupełnie inaczej, dowodząc, że to właśnie w Małopolsce końcówka *-smy* najszybciej się upowszechniła, skoro stosował ją autor małopolskich *Modlitw Wacława*.

Dodajmy, że użycie odosobnionej formy *bychmy* jest jeszcze jedną właściwością wiążącą tekst z Małopolską, właściwością zresztą nietypową dla XV w., bo szerzącą się od początku następnego stulecia³⁵.

3.9. Imiesłowy na *-ę*. Stare formy part. praes. act. na *-ę* użyte zostały tylko w części III: *powiszaię* ‘exaltans’ 118b, *Przymuge* ‘suscipiens’ 129b, *vszmyerzayę* ‘humilians’ 129b, *Napelnayę* 134b, *srawyayę* [!] ‘sprawiając’ 143b. Jest to jeszcze jeden z dowodów na to, że najpóźniej napisana część tekstu jest językowo najarchaiczniejsza.

4. ZAKOŃCZENIE

Kończąc przegląd wybranych właściwości fleksji *Modlitw Wacława* zbierzemy jeszcze wnioski co do terytorialnego pochodzenia tekstu i chronologii poszczególnych jego partii.

Wymieniliśmy powyżej kilka nowych cech dialektycznych, które uzupełniają listę dialektyzmów zestawioną przez K. Rymuta. Te nowe cechy to 1. wielkopolsko-małopolski szyk infinitivum + auxilium w czasie przyszłym złożonym, 2. małopolska forma *bychmy*, 3. brak północnopolskiej formy 3. sg. *jeść*, 4. brak północnopolskiej końcówki 1. pl. *-m*, 5. rzadkość typowych w XV w. dla Wielkopolski złożonych form czasu przyszłego z imiesłowem na *-l*. Można mieć zastrzeżenia do wartości dowodowej niektórych z tych faktów, zwłaszcza że ryzykowne bywa wnioskowanie *ex nihilo* – na podstawie niewystępowania jakichś form w tekście. Niemniej jednak można z pewnością uznać, że zebrawszy pięć owych zjawisk językowych w jakimś stopniu

³⁴ Kowalska, *Ewolucja...*, s. 49.

³⁵ Tamże.

umocniliśmy tezę K. Rymuta o środkowomałopolskim pochodzeniu *Modlitw Wacława*. Przeciwno tej tezie świadczyłoby tylko używanie końcówki *-i* w gen. sg. f. typu *ziemi*. Dokładniejsze uwagi na ten temat możliwe będą po dokonaniu całościowej analizy języka zabytku i po dokładnym porównaniu z językiem innych tekstów średniowiecznych.

Względna chronologia poszczególnych części modlitewnika rysuje się bardzo wyraźnie: najstarszy stan języka widać w najnowszej, trzeciej jego części, najnowszy (ale to jest już nie tak wyraźne) w części drugiej. Możliwa jest też chronologizacja bezwzględna: niektóre właściwości części III typowe są dla pierwszej połowy XV w., natomiast cechy językowe pozostałych partii wskazują na drugą połowę tego stulecia.

I wreszcie uwaga natury ogólniejszej. Jeżeli prawdą jest, że autor modlitewnika Wacław zwany Ubogim był Wielkopolaninem, to należałoby wytłumaczyć, dlaczego sporządził on tekst o wielu małopolskich, a konkretnie środkowomałopolskich właściwościach. Otóż wydaje się, że można by w tym fakcie widzieć uleganie przez Wielkopolanina autorytetowi dialektu krakowskiego. Widocznie Wacław bądź dodał, bądź nie usunął dialektyzmów małopolskich podczas kopiowania z trzech różnych źródeł. Byłby to więc może wczesny przykład wyzbywania się dialektyzmów wielkopolskich, znajdujący analogię we wskazanym przez W. Taszyckiego usuwaniu wielkopolanizmów z *Żaltarza Wróbla* przez innego Wielkopolanina, Andrzeja Glabera³⁶. Nie jest zatem wykluczone, że analiza języka *Modlitw Wacława* dostarczyła argumentu na rzecz tezy o małopolskiej genezie polskiego języka literackiego.

Zdzisława Staszewska, Marek Cybulski

ZUR FLEXION DER GEBETE VON WACŁAW (WENZELSGBETE)

Die Analyse der Flexion der Wenzelsgebete läßt die von K. Rymut formulierte These über deren kleinpolnische Abstammung bekräftigen. Die Liste von Dialektismen wurde hier bereichert um: 1. großpolnisch-kleinpolnische Abfolge von Infinitiv + Auxilium im zusammengesetzten Futurum, 2. kleinpolnische Form *bychmy*, 3. das Ausbleiben der nordpolnischen Form 3. Pers. Sg. *jeść*, 4. das Ausbleiben der Endung 1. Pers. Pl. *-m*, 5. selten anzutreffende, sonst aber im XV. Jh. häufig vorkommende und für Großpolen typische zusammengesetzte Futurformen auf *-l*.

Es zeichnet sich deutlich die relative Chronologie einzelner Teile des Gebetsbuches ab: am ältesten scheint die Sprache im dritten (neuesten) Teil zu sein, der neuere Zustand (aber nicht mehr so deutlich) liegt im zweiten Teil vor. Möglich ist auch eine absolute Chronologie: manche Eigenschaften des dritten Teils sind für die erste Hälfte des XV. Jh. typisch, der andere Teil ist dagegen für die zweite Hälfte des XV. Jh. anzusetzen.

³⁶ W. Taszycki, *Geneza polskiego języka literackiego w świetle faktów historycznojęzykowych*, [w:] *Studia staropolskie III*, 1956, s. 52-54.